

ansiklopedisi, Ankara, 1973; *Türkiye diyane vakfı İslâm ansiklopedisi*, İstanbul, 1992; Umar, B., *Türkiye halkın ilkçag tarımı*, İstanbul, 1984; Uzunçarsılı, İ. H., *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1983; id., *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*, Ankara, 1984; Xenophon, *Helenica*, tr. C.L. Brownson, London, 1968; YA; *Yeni Türk ansiklopedisi*, İstanbul, 1985; Yücel, Y. & A. Sevim, *Türkiye tarihi*, Ankara, 1989.

على اكبر دينات

آل استبصار، عنوان مجموعه‌ای در حدیث از ابو جعفر محمد بن حسن طوسی (د ۴۶۰ق/ ۱۰۶۸م)، چهارمین کتاب از کتب اربعه امامیه. نام کامل کتاب الاستبصار فی ما اخْلَفَ مِنَ الْأَخْبَارِ است که به روشنی بیانگر محتوای آن است. شیخ طوسی در بیان انگیزه تألیف، در مقدمه چنین آورده است که پس از تأثیف مجموعه مفصل تهدیب الاحکام، از او خواسته شد تا مجموعه‌ای مختصرتر تهیه کند که تنها احادیث « مختلف » (ناهمخوان) در آن مقایسه شده باشند. وی نیز در بی این درخواست برآن شد تا اثری پدید آورد که محل رجوع دانشوران و در عین حال راهنمای مناسبی برای مبتدیان باشد (۵-۲۱). از این رو به تأثیف الاستبصار همت گماشت. طوسی در این اثر علاوه بر اینکه احادیث مربوط به هر باب را در یکجا فراهم آورده، به تقدیم و بررسی سندی و محتوای آنها نیز عنایت داشته، و در باب باب آن پیشنهاد خود را برای رفع ناهمخوانی ظاهری میان احادیث، یا ترجیح گروهی از روایات بر گروهی دیگر ارائه کرده است. شیوه‌های جمع بین احادیث و رفع ناهمخوانیها که در فقه شیخ طوسی جایگاهی ویژه دارد، به خصوص در کتاب الاستبصار او بازتاب یافته است. از همین‌رو، این کتاب را نمی‌باید تنها یک مجموعه محض از احادیث به شمار آورده و ارزش فقهی آن را از نظر دور داشت. ترتیب ابواب الاستبصار نیز همانند دیگر کتب اربعه، بر اینه طبقه‌بندی معمول در آثار فقهی صورت گرفته است.

اگرچه شیخ طوسی در تأثیف الاستبصار تا حد زیادی بر تأثیف پیشین خود تهدیب اتکا داشته است، اما الاستبصار از نظر هدف کلی تأثیف، هم از دیدگاه باب بندی و هم از نظر شیوه ترتیب احادیث در هر باب ویژگیهای خود را داراست و اثری مستقل شناخته می‌شود. این استقلال در فهرستی که مؤلف از آثار خود به دست داده است (*الفهرست*، ۱۸۹) و هم در کلام عالم معاصرش نجاشی (ص ۴۰۳) به روشنی تأیید شده است (قس: بروکلمن که آن را تلخیصی از تهدیب شمرده است، GAL, S/I/707).

طبقه‌بندی کتاب الاستبصار بر اساس تقسیم مؤلف در ۳ جزء بوده است (نک: ۲۰۴/۴-۳۰۵-۳۴۳-۳۴۲). که ۲ جزء نخست آن به مباحث عبادات (به جز جهاد) و جزء اخیر به دیگر ابواب فقهی اختصاص داده شده است. مؤلف معمولاً در هر باب احادیث موردپذیرش خود را پیش‌تر آورده، و سپس به ذکر احادیث مقابله آنها پرداخته، و آنگاه وجه «جمع» و برقراری الفت بین مدلول آنها را در حد امکان تبیین کرده است. از نظر استنادهای احادیث، وی در آغاز بزر آن بود که احادیث را با اسانید آنها ضبط نمایدو تا اندازه‌ای در دو جزء نخستین این شیوه را رعایت کرده است، اما در جزء اخیر، اسانید را به اختصار آورده، و به

ولی استانبول همچنان پایتخت فرهنگی - هنری این کشور به شمار می‌رود. استانبول ۳۷۹ کتابخانه بزرگ و کوچک دارد. برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از کتابخانه پایزید و داشگاه استانبول، کتابخانه‌های ملت، کوپریلی، نور عثمانی و نیز کتابخانه سلیمانیه که یکی از غنی‌ترین کتابخانه‌های جهان از نظر کتاب خطی است. این کتابخانه در ۱۷۵۲-۱۷۵۱ق/ ۱۱۶۴-۱۱۶۵ م به دستور سلطان محمود اول تأسیس شده، و با توجه به آمار ۱۹۸۱ م شامل ۱۴۰ مجموعه کوچک و بزرگ است. همچنین کتابخانه موزه توپکاپی واقع در محوطه کاخ توپکاپی شامل مجموعه‌های خزینه روان (ایران) و احمد سوم است. فهرست کتابهای عربی، فارسی و ترکی این کتابخانه توسط فهیم ادhem کاراتای تدوین شده است (YA, VI/4159-4160).

موزه‌ها: شهر استانبول از نظر مجموعه موزه‌ها نیز یکی از غنی‌ترین شهرهای جهان است. موزه‌های مهم آن اینهاست: موزه کاخ توپکاپی، موزه باستان‌شناسی، موزه آثار کهن شرق، موزه نظامی، موزه آثار ترک، ایاصوفیه، بلدیه، موزه آثار آنکارا - اسلام و جز آنها (همان، VI/4160-4164). مأخذ: آذرلی، محمد، سامیر الاخبار و سایر الاخبار، به کوشش عثمان توران، آنکارا، ۱۹۲۳م؛ این اثیر، الکامل، این بطره، رحله، بیروت، ۱۳۸۲ق؛ این خردابه، عبدالله، السالک و المالک، به کوشش محمد مخدوم، بیروت، ۱۹۸۸م؛ این کمال، تاریخ آن عثمان، به کوشش شرف الدین توران، آنکارا، ۱۹۵۲م؛ ابوالفالد، تقویر البیان، ترجمه عبدالمحمد آیینی، تهران، ۱۳۲۹ش؛ او لیاچلی، سعد، ساخت نامه، استانبول، ۱۳۱۴ق؛ اسد، اتف، تاریخ شاهنشاهی مخاضنی، ترجمه محمد مقدم، تهران، ۱۳۷۲ش؛ بندادی، ایضاخ، همو، بندادی، عبدالعزیز، مراسد الاطلاع، بیروت، دارالعرفه؛ بلاذیزی، احمد، ترجمه البیان، لین، ۱۸۹۳م؛ بیزیان، حسن، ایران باستان، تهران، دیایی کتاب؛ همو، تاریخ ایران، تهران، کتابخانه خیام؛ دیبوری، احمد، الاخبار الطوال، دمشق، ۱۹۸۹م؛ رفیق، احمد، بیوک تاریخ عمومی، استانبول، ۱۳۲۸ق؛ سامی، شمس الدین، قاموس الاخبار، استانبول، ۱۳۲۶م؛ شاق، ۱. تاریخ ایرانوری عثمانی و ترکیه جدید، ترجمه محمود رمضان زاده، تهران، ۱۳۲۷ش؛ شمشانی زاده، سیلان، مرسی التواریخ، استانبول، ۱۳۳۸ق؛ صولان زاده، محمد، تاریخ، استانبول، ۱۲۹۷ق؛ طبری، تاریخ؛ فردون بک، احمد، مشات السلطان، استانبول، ۱۲۷۲م؛ قرآن کریم؛ قوامی، فتح نامه سلطان محمد، تهران، ۱۹۵۵م؛ گیوین، ادراره، انحطاط و سقوط روم، ترجمه فرنگیس شادمان، تهران، ۱۳۲۷ش؛ مسعودی، علی، السیه والاشراق، لین، ۱۸۹۳م؛ همو، مروج الذفہ، به کوشش باریه دولtar، باریس، ۱۹۱۴م؛ شتری (م)؛ نظام الدین شامی، ظفرنامه، به کوشش پناهی سمنانی، تهران، ۱۳۶۲ش؛ هامر بورگشتان، بیزف، درلت عثمانیه تاریخی، ترجمه محمد عطا، استانبول، ۱۳۳۰ق؛ هرودت، تواریخ، ترجمه وحد مازندرانی، تهران، ۱۳۶۸ش؛ یاقوت، بلدان؛ همو، المسترک، بیروت، ۱۹۸۶م؛ یعقوبی، احمد، تاریخ، بیروت، دارصادر؛ این:

Aktepe, M., *İstanbul Fenerbahçesi-hakkında bazı bilgiler*, *Tarih dergisi*, 1979, no. 32; Aslanapa, O., *Osmanlı devri mimarisi*, İstanbul, 1986; *Census of Population 1990*, Ankara, 1991; Diodorus *Bibliotheca historica*, tr. C.H. Oldfather, London, 1967; EI¹; EI²; GSE; Herodotus, *The History*, tr. A.D. Godley, London, 1957; IA; Kayra, C., *İstanbul, mekanlar ve zamanlar*, 1990; Kurdukul, Ş., *şairler ve yazarlar sözlüğü*, İstanbul, 1985; Mansel, A. M., *'İstanbul' daki burmalı siltün*, *Bulleten*, Ankara, 1970, vol. XXXIV; Neşri, *Kitab-ı cihan-nüma*, ed. F. R. Unat & M. A. Köymen, Ankara, 1987; Öz, Tahsin, *İstanbul camileri*, Ankara, 1987; Öztuna, Y., *Büyük Türkiye tarihi*, İstanbul, 1983; Pauly, Ranciman, S., *Byzantine Civilisation*, London, 1975; Selânikî, M., *Tarih*, ed. M. İpsirli, İstanbul, 1989; Strabo, *The Geography*, tr. H.L. Jones, London, 1969; Türk

است؛ ۵. حاشیه‌ای از سیدیوسف خراسانی (در نیمة نخست سده ۱۱ ق؛ برای نسخه آن، نک: همان، ۱۹/۶)؛ ۶. مناهج الاخبار، که شرحی است از کمال الدین (یا نظام الدین) احمد بن زین العابدین عاملی (زنده در ۱۰۳۹ ق؛ برای نسخه بخشی از آن، نک: آستان قدس، ۱۸۲/۵)؛ ۷. شرحی از مولا محمد امین استرابادی (د ۱۰۳۶ ق؛ برای بررسی، نک: آقابزرگ، همان، ۸۷/۱۳؛ نیز نسخه متن به خط او، نک: مرعشی، ۵۱/۱۳)؛ ۸. تعلیقه‌ای از میر محمد باقر استرابادی، معروف به میرداماد (د ۱۰۴۰ یا ۱۰۴۱ ق)، که گاه از آن به شرح نیز تعبیر شده است. نسخه‌هایی از آن در کتابخانه سپهسالار تهران (نک: ابن یوسف، ۲۴۴/۱، ۲۴۵) و کتابخانه چستربیتی در دوبیلین (آریری، شم ۳۱۱۲) موجود است (نیز نک: آقابزرگ، همان، ۸۲/۱۳؛ GAL, S, I/707؛ GAL, S, I/707؛ GAL, S, I/707). برای وصفی از نسخه سپهسالار، نک: موسوی، ۷۴۰؛ ۹. جامع الاخبار، که شرحی است از عبداللطیف بن علی ابن ابی جامع (د ۱۰۵۰ ق؛ برای بررسی آن، نک: آقابزرگ، همان، ۳۷/۵-۳۸/۵؛ نیز نسخه متن به خط او در پاریس، نک: بلوش، شم ۶۶۶۱)؛ ۱۰. حاشیه‌ای از محمود بن غلامعلی طبسی (زنده در ۱۰۸۴ ق) که نسخه خطی آن در کتابخانه مرعشی نگهداری می‌شود (نک: مرعشی، ۳۱۳/۱۷)؛ ۱۱. کشف الاسرار، که شرحی است از نعمت الله جزايري (۱۱۱۲ ق) و نسخه‌های خطی متعددی از آن را آقابزرگ (همان، ۱۷/۱۸) نشان داده است (نیز نک: همان، ۱۹/۶، ۸۷/۱۳)؛ ۱۲. شرحی از محسن بن حسن اعرجی (د ۱۲۲۷ ق) که آقابزرگ (همان، ۱۲/۸۶-۸۷) نسخه‌ای از آن را در کاظمین دیده بوده است (برای دیگر شروح و حواشی، نک: آقابزرگ، همان، ۱۹-۱۸/۶، ۱۹-۱۸/۷، ۸۶-۸۴/۱۳، نیز نک: مقدمه، «اص» دانش پژوه، ۴۵۱/۱)۔ مأخذ: آستان قدس، فهرست، آصفیه، خطی؛ آقابزرگ، الذریعة، هم، مقدمه بر الشیان طوسي، پرور، دارایه‌ای از اثبات الرئیس، ابن یوسف شیرازی، فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، همان، ۱۳۱۵-۱۳۱۳ ق؛ اندی، عبدالله، ریاض العلماء، به کوشش احمد حسین، قم، ۱۲۰۱ ق؛ حجتی، محمد باقر، «بررسی آثار شیخ طوسی و گزارش نسخه‌ای خطی آنها...»، یادنامه شیخ طوسی، مشهد ۱۲۵۱ ش، چ ۳؛ دانش پژوه، محمد تقی، شیریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۲۲ ش؛ روضانی، محمد علی، «فهرست نسخه‌های مصنفات شیخ طوسی موجود در کتابخانه روضانی»، یادنامه شیخ طوسی، مشهد، ۱۳۵۲ ش، چ ۳؛ طوسی، محمد الاستبصار، به کوشش حسن موسوی خراسان، تجف، ۱۳۷۶ ق؛ هم، الفهرست، به کوشش محمد صادق بحرالعلوم، تجف، ۱۳۸۰ ق؛ ۱۱۶۰ ق؛ علامه حلى، حسن، رجال، تجف، ۱۳۸۱ ق؛ ۱۹۶۱ ق؛ ناضل، بمحبود، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گهرشاه، مشهد، ۱۳۶۳ ش؛ مرعشی، خطی؛ مرکزی، خطی؛ ملک، خطی؛ موسوی بهبهانی، علی، «اعلیه میرداماد بر استبصار طوسي»، یادنامه شیخ طوسی، مشهد، ۱۳۵۴ ش، چ ۳؛ تجاشی، احمد، الرجال، به کوشش موسی شیری زنجانی، قم، ۱۴۰۷ ق؛ نیز: Arberry; Blochet; GAL, S; Nallino, M., «Abū Ġāfir... al-ītūši e un nuovo manoscritto del suo Kitāb al-Istibṣār», RSO, 1947, vol. XXII.

استپاناکرت^۱، مرکز قرایابغ علیا که در دوران حاکمیت شوروی با عنوان ولایت خود مختار قرایابغ کوهستانی (ترکی: داغلی قرایابغ

سبک کتاب تهذیب خود و پیش‌تر از آن سبک ابن بابویه در فقهی، اسانید خود به اصول روابطی را در پایان اثر آورده است (برای نمونه‌ای کهن از بررسیهای انجام شده درباره اعتبار رجالی اسانید طوسي در الاستبصار، مثلاً نک: علامه حلى، ۲۷۶؛ برای معرفی چند بررسی دیگر، نک: دانش پژوه، ۱۰۸۶/۳-۱۰۸۷)۔

برایه آماری که مؤلف خود از احادیث یاد شده در الاستبصار به دست داده، شمار آنها ۵۱۱ است (نک: ۳۴۲/۴)، حال آنکه در چاپ تحقیقی از کتاب الاستبصار، شماره احادیث به ۵۰۵۸ حدیث بالغ شده است و چنین اختلافی در شماره می‌تواند به شیوه شمارش در موزد پاره‌ای از احادیث خاص مربوط گردد.

الاستبصار یک بار در ۱۳۰۷ ق در ۳ جلد در لکھنؤ (ہند) به چاپ سنگی رسید و پار دیگر در سالهای ۱۳۱۵-۱۳۱۷ ق در تهران تجدید چاپ شد. چاپ تحقیقی آن به کوشش حسن موسوی خراسان و به اهتمام محمد آخوندی در نجف (۱۳۷۶-۱۳۷۵ ق) در ۴ مجلد (جزء سوم در ۲ مجلد) منتشر شد و با راه تجدید چاپ گردید.

در باره نسخ کهن الاستبصار، نخست باید از نسخه‌ای ناقص یاد کرد که به گزارش آقابزرگ تهرانی (الذریعة، ۱۴۲-۱۵) در کتابخانه سیده‌هادی کاشف الغطاء در نجف به خط جعفر بن علی مشهدی وجود داشته است. برایه این گزارش، نسخه یاد شده با دست خط شیخ طوسي مقابله شده، و تاریخ فراغ از آن ۵۷۳ ق بوده است. سپس باید به نسخه‌ای محفوظ در کتابخانه مرعشی اشاره کرد که در سده ۸ ق کتاب شده است (نک: مرعشی، ۳۸۷-۳۸۶/۴؛ برای فهرست از نسخه مربوط به سده ۱۰ ق به بعد، نک: حجتی، ۶۰۹ به بعد: با تصحیح تاریخ نسخه روضاتی به ۹۶۵ ق، تاریخ نسخه آصفیه به ۹۸۴ ق، تاریخ نسخه ۳۸۳ برگی ملک به ۹۸۰ ق؛ قس: روضاتی، ۶۸۱؛ آصفیه، ۲۲۷/۴؛ ملک، ۳۶/۱؛ برای تکمیل فهرست یاد شده در سده ۱۰ ق، نک: نسخه مورخ ۹۵۱ ق، مرکزی، ۸۳/۸؛ نسخه‌ای محتمل از سده ۱۰ ق، نک: مرعشی، ۱۸۲-۱۸۱/۲؛ نیز برای وصف تفصیلی نسخه‌ای مورخ ۷۵ ق، نک: نالینو، ۲۲-۱۵).

تألیف آثاری به عنوان شرح، تعلیق یا حاشیه بر الاستبصار از اواخر سده ۱۰ ق به طور شاخص دیده می‌شود؛ از مهم‌ترین آنهاست: ۱. حاشیه‌ای از محمد بن علی بن حسین عاملی، صاحب مدارک (د ۱۰۰۹ ق) که به همراه متن الاستبصار در نسخه روضاتی محفوظ مانده است (نک: روضاتی، همانجا نیز آقابزرگ، همان، ۱۶/۲)؛ ۲. حاشیه‌ای از حسن بن زین الدین عاملی، صاحب معلم (د ۱۰۱۱ ق) که اندی در ریاض العلماء (۲۳۲/۱) از آن یاد کرده است (نیز نک: آقابزرگ، همان، ۱۶/۲)؛ ۳. حاشیه‌ای از میرزا محمد استرابادی صاحب منبع المقال (د ۱۰۲۸ ق) که نسخ آن در نجف و مشهد نشان داده شده است (نک: همان، ۱۹/۶؛ فاضل، ۲۱۹/۱، ۲۲۰)؛ ۴. استقصاء الاعتبار، که شرحی است از ابو جعفر محمد بن حسن بن زین الدین عاملی (د ۱۰۳۰ ق) و آقابزرگ (همان، ۳۱۳۰/۲) نسخی چند از آن را معرفی کرده